

ARCHITEKTURA

CZASOPISMO TECHNICZNE
TECHNICAL TRANSACTIONS
ARCHITECTURE

WYDAWNICTWO
POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

5 - A / 2010
ZESZYT 13
ROK 107
ISSUE 13
YEAR 107

KATARZYNA ŁAKOMY*

GENIUS LOCI W SZTUCE OGRODOWEJ (ASPEKTY HISTORYCZNE I WSPÓŁCZESNE)

GENIUS LOCI IN GARDEN ART (HISTORICAL AND CONTEMPORARY ASPECTS)

Streszczenie

Pojęcie *genius loci* jest określeniem niejednoznacznym i złożonym, którego badaniem zajmują się środowiska naukowe z różnorodnych dziedzin, m.in. architektury i urbanistyki, historii sztuki, psychologii, geografii przestrzeni, socjologii przestrzeni, prawa, historii kultury, filozofii, ekologii, polonistyki, a także językoznawstwa. Dlatego też istnieje wiele definicji oraz metod interpretacji tego zjawiska. Ideę *genius loci* sprecyzować można za pomocą takich wyrażeń jak: aura miejsca, atmosfera miejsca, poetyka miejsca oraz zapewne najbardziej adekwatne i pełne ukrytych znaczeń – tożsamość miejsca i tradycja miejsca.

W ramach współpracy krakowskich architektów krajobrazu ze specjalistami z innych ośrodków krajowych powstał niniejszy tom prezentujący najnowsze wyniki badań studialnych oraz doświadczeń projektowych, których główną ideą stało się wyeksponowanie tożsamości miejsca jako nadrzędnej postawy twórczej towarzyszącej twórcom terenów zielonych od zarania dziejów i stanowiącej podstawę koncepcji projektowej współczesnych krajobrazów.

Słowa kluczowe: sztuka ogrodowa, *genius loci*, tradycja miejsca

Abstract

The *genius loci* notion is a composed qualification, having more than one meaning, with research work deal with scientific environments from varied fields, like: the architecture and the town-planning, history of art, psychology, geography of space, sociology of space of, law, history culture, philosophy, ecology, Polish philology studies and also the linguistics science. Therefore there is many existing definitions as well as methods of interpretation of this phenomenon. The idea of *genius loci* can be specified with such expressions: the climate of place, atmosphere of place, poetics of place and the surely most adequate and full of the hidden meanings - the identity of place and the tradition of place.

The present publication, came into being within of co-operation the Cracow landscape architects with experts from different national scientific centers. It shows the newest results of historical studies investigations and also the project experiences in which the main idea was exhibiting the identity of place as basis creative attitude accompanying the creators of green terrains from dawn of histories and be in the present the main point in project conceptions of contemporary landscapes.

Keywords: *garden art*, *genius loci*, *tradition of place*

* Katarzyna Łakomy, Instytut Architektury Krajobrazu, Zakład Sztuki Ogrodowej i Terenów Zielonych, Politechnika Krakowska, e-mail: klakomy@pk.edu.pl

IDEA GENIUS LOCI I JEJ WSPÓŁCZESNE ASPEKTY

W architekturze, według *Słownika psychologii architektury*, *genius loci* to zespół właściwości (cech), które nadają określonej części środowiska człowieka (np. domowi, osiedlu czy miastu) indywidualną wartość¹. Do głównych atrybutów tego zjawiska zaliczyć można zarówno topografię, wygląd, funkcje ekonomiczne, aktywności społeczne, jak też szczególne znaczenia wyprowadzone z przeszłych wydarzeń i obecnych sytuacji. To ostatnie stwierdzenie posiada istotne znaczenie dla projektantów terenów zieleni czy też dla innych specjalności, ponieważ uświadamia nam, iż *genius loci* to nie tylko wartości zastane, ale także tworzone w czasie współczesnym, oddziałujące z kolei na przyszłe pokolenia. Określenia tożsamość miejsca i tradycja miejsca odnoszą się zarówno do zbioru wartości materialnych i niematerialnych środowiska, pamięci zbiorowej i jednostkowej miejsca oraz doświadczenie miejsca w kontekście estetyczności oraz tradycji. W sztuce ogrodowej *genius loci* stanowi postawę twórczą, w myśl której projektant pochyla się nad zastanym miejscem, jego charakterystycznymi i indywidualnymi wartościami. Przejawiać się to może w kilku formach, m.in. jako:

1. cechy lokalizacji (ukształtowania, środowiska roślinnego, hydrografii itp.);
2. charter kompozycji, wyrażającej postawę emocjonalną projektanta oraz cechy danego okresu w historii;
3. zbiór wartości, wrażeń i przeżyć estetycznych, jakie daje dana przestrzeń jej użytkownikowi.

Z pewnością powyższe definicje nie wyczerpują głębi znaczenia *genius loci*, zapewne przybliżyć je jednak może prześledzenie przemian istoty jego idei w tradycji sztuki ogrodowej.

GENIUS LOCI W SZTUCE OGRODOWEJ W PRZEKROJACH HISTORYCZNYCH

Genius loci od starożytności towarzyszył terenom zieleni komponowanej, stanowiąc odpowiedź na konieczność wyróżnienia kontekstu kulturowego, historycznego czy naturalnego danego miejsca. Koncepcja ta w każdym z okresów przemian stylów ogrodowych i krajobrazowych posiadała nieco odmienne znaczenie, a także odgrywała większą lub mniejszą rolę w kształtowaniu koncepcji projektowej.

Pojęcie *genius loci* po raz pierwszy pojawiło się w mitologii rzymskiej jako bóstwo opiekuńcze personifikujące siłę życiową mężczyzny, powstające wraz z jego urodzeniem². Przedstawiane było pod postacią węża lub młodzieńca, często uskrzydłonego, trzymającego w ręku róg obfitości³. Prawdopodobnie jego pierwowzorem był grecki demon (*daimon*), dobry lub zły, który sprawował opiekę nad człowiekiem i był pośrednikiem pomiędzy światem bogów i ludzi⁴. Wierzono także, iż istnieją miejsca, którymi opiekują się określone bożkowie i demony, a były to

¹ J.K. Lenartowicz, *Słownik psychologii architektury*, Kraków 1997, s. 37.

² M. Siewniak, A. Miłkowska, *Tezaurus Sztuki Ogrodowej*, Warszawa 1997/98, s. 86-87.

³ Przykładem takiego przedstawienia Geniusza jest fresk z Domu Vettich z Pompejów powstały ok. 60–79 r. n.e.

⁴ O demonach jako bóstwach opiekuńczych wspominali w swoich pismach m.in. Platon, Sokrates i Heraklit.

szczególnie szczyty gór, źródła, grotty, święte gaje oraz pojedyncze drzewa, w późniejszych okresach tereny przyświątynne. Według filozofii epoki sztuka powinna naśladować naturę, ponieważ tylko ona jest doskonała, celowa i pełna prawdziwych proporcji.

Idea *genius loci*, jaką znamy współcześnie, zaczęła kształtować się w starożytnej Grecji i przejawiała się bliskim kontaktem z naturą, z przekształcaniem krajobrazu zgodnie z tradycją, kulturą, poszanowaniem miejsca, wyrażającym się w stosowaniu lokalnych materiałów, wykorzystywaniu topografii terenu czy innych elementów zastanych (również roślinności). Koncepcja integralnego zespalania architektury z otaczającym je pejzażem przeniesiona została na grunt sztuki rzymskiej. Szczególnie widoczna była w kulturze i architekturze willowej, do której lokalizacji, powiązań widokowych czy usytuowania względem stron świata przywiązywano niezwykłą wagę. Przykładem mogą być wille Pliniusza Młodsze opisywane w jego listach czy też zharmonizowane z krajobrazem, mimo geometryczności poszczególnych części układu założenie willi Hadriana w Tivoli pod Rzymem (II w. n.e.).

Starożytny Geniusz w tradycji chrześcijańskiej stał się Aniołem Stróżem. W sztuce zaprzestano naśladownictwa przyrody (jako odwzorowania nieskończonego piękna Boga), lecz ukazywano ją poprzez symbole. Natomiast architektura i sztuka ogrodnictwa średniowiecza, wraz z wymaganiami obronności i stylistyką epok, odeszła od koncepcji tożsamości miejsca, choć i tutaj dostrzec można niektóre jej aspekty. Z pewnością przy budowie siedzib i warowni wykorzystywano naturalne warunki topograficzne oraz miejscowe materiały budowlane, natomiast pierwsze rośliny wczesnych ogrodów tej epoki stanowiły lokalne gatunki ziół, kwiatów czy krzewów. Oryginalną filozofię życiowo-religijną wyznawał św. Franciszek z Asyżu, który nawoływał do pozostawania w zgodzie z naturą poprzez poszanowanie oraz pielęgnację każdej jej postaci. Wątki te przeplatały się równolegle ze świeckimi zwyczajami, takimi jak: zakładanie ogrodów publicznych poza murami miasta, integralnie związanych z otaczającym je krajobrazem (stanowiące miejsce wypoczynku mieszczan), ogrodów użytkowych (sadów, zielników, warzywników), których trud uprawy i pielęgnacji przedstawia wiele ze średniowiecznych miniatur oraz ogrodów zamkowych (łąki kwietnych w formie naturalnej murawy), w tym zwierzyńców, stanowiących ogrodzone fragmenty naturalnych lasów. Zupełnie odmienny i oryginalny nurt krajobrazowy stanowią także ogrody: arabsko-sycylijskie (XIII–XVI w.) oraz prowansalskie (XIV–XV w.).

W rzeźbie i sztuce nowożytnej Geniusz miejsca przybierał formę uskrzydłonego nagiego dziecka, natomiast w kompozycjach terenów zielonych pojawiły się odwołania do sztuki i kultury starożytnej, z której wzorców czerpano w tej epoce⁵. W renesansie powrócono do koncepcji życia zgodnego z prawami natury, powiązania kompozycyjnego dzieł architektonicznych z ogrodem. Szczególnie widoczne stało się to w założeniach willowo-ogrodowych z okolic Florencji (wille rodu Medyceuszy, np. Poggio a Caiano, rys. 1) czy Wenecji (projekty Andrea Palladio), które nawiązywały do dawnej koncepcji zakładania terenów zielonych w oparciu o tradycję miejsca – klimat, uwarunkowania przestrzenne, przyrodnicze czy kulturowe. Kwaterowym ogrodom renesansowym towarzyszyły często także gaje,

⁵ Do szczególnego zainteresowania się kulturą antyczną przyczyniły się zarówno odkrycia archeologiczne, jak i powrót do dzieła Witruwiusza, które stało się inspiracją dla wielu traktatów i dzieł o sztuce, architekturze i urbanistyce renesansowej, m.in.: Albertiego, Vasarięgo czy Scamozziego.

zwane *silvatico*, które stanowiły odmienną od całości kompozycji część założenia z naturalną roślinnością i nieregularnym układem dróg.

Rys. 1. Willa di Poggio a Caiano, fot. K. Hodor
Fig. 1. Villa di Poggio a Caiano, photo. K. Hodor

Rys. 2. Krajobraz kalwaryjski, Kalwaria Zebrzydowska, fot. K. Łakomy
Fig. 2. Calvary landscape, Kalwaria Zebrzydowska, photo. K. Łakomy

Jednak rozkwit idei *genius loci* nastąpił w stylu zwanym w architekturze i sztuce ogrodowej manieryzmem, gdzie stanowił świadomą postawę twórczą. Dzieła projektantów tej epoki oddają zasadę nawiązań do tożsamości miejsca poprzez swobodę i różnorodność układu kompozycji, indywidualność, ekspresję rozwiązań, stosowanie kontrastu oraz form swobodnych, powiązanych z układami zgeometryzowanymi oraz otaczającym je krajobrazem. Najwybitniejsze przykłady tego podejścia projektowego stanowią ogrody w Pratolino – Bernardo Buontalente'go, Sacro Bosco w Bomarzo – Pirro Ligorio, czy w willi Lante w Bagnaia – Giacomo Barozzi Vignola, oraz północnowłoskie dzieła Galeazzo Alessiego. Odmienny nurt stanowią święte ogrody kalwaryjskie, których naczelną zasadą było kontynuowanie tradycji miejsca świętego, powiązanej z ideą kreowanego sacrum krajobrazowego⁶ (rys. 2).

Od początku okresu renesansu w sztuce pojawia się nieco odmienny wizerunek Geniusza – jako postaci uskrzydłonego młodzieńca ze zgaszoną pochodnią lub gaszącego ją, który zwany był także aniołem śmierci i występował jako rzeźbiarska dekoracja na grobowcach i nagrobkach⁷ (rys. 3).

Okres baroku ze swoją monumentalnością, reprezentacyjnością i przepychem odsunął geniusz miejsca od udziału w kompozycji ogrodowej. Nie na długo jednak, ponieważ swobodniejsze układy, z dużym udziałem naturalnej zieleni, pojawiły się w okresie rokoka. Nurt ten w historii sztuki ogrodowej charakteryzowała złożoność układu, częściowy zanik prostych linii, asymetria, wykorzystanie w kompozycji form naturalnej roślinności, elementów krajobrazowych oraz ornamentyki o formach muszli, girland kwiatowych, elementów orientalnych oraz fantastycznych

⁶ Przykład założenia kalwaryjskiego o stylistyce manierystycznej stanowi Kalwaria Zebrzydowska (w 1999 roku wpisana na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, wg dokumentacji A. Miłkowskiej), gdzie głęboki mistycyzm miejsca wraz z szeroką symboliką oraz nawarstwieniami kulturowymi w powiązaniu z naturalnym krajobrazem stanowią integralnie zespolone, wielowarstwowe dzieło mocno związane z tradycją miejsca.

⁷ Znajdująca się w zbiorach Narodowego Muzeum w Natężczowie rzeźba pł. Geniusz Śmierci, autorstwa Iwana Marlosa, powstała po 1806 roku jako część plastycznego wyposażenia Grobowca Złudzeń w Arkadii.

i nierealnych detali. Do przedstawicieli tego podejścia projektowego zaliczyć można Nicolasa de Pigage, twórcę ogrodów Schwetzingen i Benrath w Niemczech (rys. 4).

Rys. 3. Anioł Śmierci, Cmentarz Rakowicki w Krakowie, fot. K. Łakomy

Fig. 3. Angel of the Death, Rakowicki Cemetery in Cracow, photo K. Łakomy

Rys. 4. Pałac i park Benrath, Niemcy, fot. K. Łakomy

Fig. 4. Benrath place and park, Germany, photo K. Łakomy

Apogeum popularności *genius loci* jako naczelnej zasady koncepcji parków i ogrodów przypada na XVIII wiek. Mottem ówczesnych architektów i projektantów terenów zielonych stał się list Alexandra Pope'a do Lorda Burlingtona z 1731 roku, w którym pisze: *Consult the genius of the place in all (Skonsultuj się z geniuszem miejsca we wszystkim)*. Twórcy parków i ogrodów krajobrazowych, podążając za swoim przewodnikiem – Geniuszem miejsca – budowali więc naturalistyczne kompozycje zgodnie z istniejącym charakterem miejsca – ukształtowaniem terenu, poszanowaniem istniejącej roślinności, sięgając po wzorce orientalne z zupełnym odwróceniem się od stylów geometrycznych poprzednich epok (rys. 5).

Rys. 5. Założenie pałacowo-parkowe w Kórniku, fot. P. Bartkiewicz

Fig. 5. Residential – park complex in Kórnik, photo P. Bartkiewicz

W kolejnych epokach w sztuce ogrodowej duch miejsca nie odgrywał znaczącej roli, aczkolwiek można dopatrywać się jego przejawów: w stylach eklektycznych jako romantyczności i powrotu do pewnych zasad antycznych, w stylu kaligraficznym – poszanowania zastanej roślinności, w secesji – stosowania motywów zaczerpniętych z natury, w modernizmie – nawiązania do stylów orientalnych, naturalnie komponowanej roślinności i nastrojowości⁸. Ducha miejsca wyczuwać można również w pojawiających się od XIX wieku koncepcjach ochrony naturalnego krajobrazu, pod postacią parków narodowych, rezerwatów przyrody, parków krajobrazowych, pomników przyrody itp⁹.

Współcześnie *genius loci* wydaje się być postawą zapomnianą, co wynika z nieznamośności tradycji, symboliki, historii miejsc oraz ignorancji projektowej. Jednak widoczne są również pozytywne przykłady badawcze, projektowe i realizacyjne¹⁰. Wyjątkowo mocno akcentowana jest problematyka *genius loci* w Krakowskiej Szkole Architektury Krajobrazu, której wybitny przedstawiciel – profesor J. Bogdanowski – wypracował modele i metody poznawcze krajobrazu w oparciu o uczytelnienie i ochronę tradycji miejsca jako jednego z naczelných założeń architektury krajobrazu.

ZAGADNIENIE GENIUS LOCI W PRACACH STUDIALNYCH, PROJEKTOWYCH, BADAWCZYCH

Niniejsza publikacja ma na celu przybliżenie idei *genius loci* w rozważaniach teoretycznych i badaniach studialnych nad wartościami i charakterystyką tego zjawiska w ujęciu historii sztuki ogrodowej oraz współczesnej metodologii projektowej, a także poznanie i zgłębienie fenomenu *ducha miejsca* na polu wymiany doświadczeń z dziedziny kształtowania terenów zielonych w pracach projektowych i realizacyjnych, a także konserwatorskich. Złożoność i interdyscyplinarność tego zagadnienia pozwala na szeroką i różnorodną jego interpretację oraz odnalezienie go w dawnym i współczesnym krajobrazie kulturowym, a także jego zastosowanie przy nowych koncepcjach kreacji wnętrz zielonych – ogrodowych, parkowych czy miejskich. Szczególne istotne wydaje się być uchwycenie idei *genius loci* jako części przestrzeni, w której żyjemy, doświadczania owego miejsca niezwykłego i jego rozumienia w odniesieniu do wartości materialnych i duchowych, umiejętności dostrzegania historycznej tożsamości miejsca i budowy nowego, współczesnego *genius loci* przestrzeni życiowej człowieka.

---

⁸ Tematyka ogrodów wieku XX i XXI jest rozległa i różnicowana, a jej przeanalizowanie pod kątem uwzględniania w koncepcjach projektowych *genius loci* wymaga dogłębniejszych badań i studiów.

⁹ Szczegółowe kryteria ustanawiania, znaczenie czy sposób ochrony określa Ustawa o ochronie przyrody z dnia 16 kwietnia 2004 roku.

¹⁰ Przykładem może być zrealizowana rekompozycyjna koncepcja Ogrodu Maryjnego w klasztorze Franciszkanów w Pilicy-Biskupicach autorstwa A. Miłkowskiej i K. Hodora.

BIBLIOGRAFIA

Architektura dobra i kultury. Tożsamość i kontynuacja tradycji, (red.) J. Bogdanowski, M. Holewiński, Kraków 2000.

Fenomen genius loci, tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym, (red.) B. Gutowski, Warszawa 2009.

LENARTOWICZ J.K., *Słownik psychologii architektury*, Kraków 1997.

MAJDECKI L., *Historia Ogrodów*, t. 1, 2, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.

MITKOWSKA A., ŁAKOMY K., *Ochrona obiektów krajobrazowych i ogrodowych z uwzględnieniem tradycyjnych wartości kulturowo-przyrodniczych poprzez odczytanie i eksponowanie „genius loci”*, [w:] *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, (red.) B. Szmygin, Warszawa–Lublin 2008, s. 75-83.

MYCZKOWSKI Z., *Krajobraz wyrazem tożsamości w wybranych obszarach chronionych w Polsce*, Kraków 1998.

SIEWNIAK M., MITKOWSKA A., *Tezaurusz Sztuki Ogrodowej*, Warszawa 1997/98.

Słownik terminologiczny sztuk pięknych, (red.) K. Kubalska-Sulkiewicz, Warszawa 2007.